

продуктивные морфологические модели, обнаруженные в новых словах украинского языка, очерчена перспектива исследования морфологических явлений в новых словах украинского языка, проблемы мотивации новых слов

Ключевые слова: десубстантивы, деадъективы, девербавиты, морфологические явления, палатализация, депалатализация, изменение ударения, консонантные альтернации, наращивание, усечение.

I. Volianska

MORPHONOLOGICAL FEATURES OF DERIVATION OF NEW WORDS IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

In this article new words are grouped according to the parts of speech origin; morphological phenomena in new words are analyzed, congruence or incongruity in morphological changes in the new words according to the norms of the Ukrainian language are clarified, and productive and less productive morphological models in the new words of Ukrainian language are defined. The article outlines the future research of morphological new phenomena in the words of the Ukrainian language and the problem of motivating the creation of new words.

Keywords: noun derivatives, adjective derivatives, verbal derivatives, morphological phenomena, palatalization, depalatalization, stress variation, consonant alternation, upbuilding, truncation.

УДК 811.161.2'373.611

Демешко І. М.

ПРОБЛЕМИ МОРФОНОЛОГІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ДЕВЕРБАТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглянуто проблемні питання дериваційних відношень, напрямків морфологічних трансформацій, визначено нові класифікаційні принципи морфологічного аналізу девербативів, окреслено проблеми моделювання віддієслівних іменників у сучасній українській літературній мові. Установлено, що реконструкція вершинних дієслів словотвірних гнізд дає можливість правильно визначити напрямок словотвірної мотивації, морфологічний тип і встановити морфологічну модель.

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербатив, словотвірне гніздо, морфологічна позиція, морфологічна модель.

В україністиці початку ХХІ століття помітною є тенденція до ускладнення досліджень зі словотвірної морфології, що зумовлено намаганням глибше проникнути в механізм функціонування морфологічного проміжного рівня мови в цілому й кожної морфологічної трансформації зокрема. Воно виявилось передусім у зверненні дослідників до вивчення морфології

словотвірної парадигми і словотвірного гнізда. Новітня концепція моделювання девербативів української мови, спрямована на глибокий і багаторівневий аналіз морфологічних операцій, відбиває не лише їхню формальну кваліфікацію, а й окреслює семантичну та комунікативно-прагматичну специфіку девербативів субстантивної, вербальної, ад'єктивної і адвербіальної зон. Опис словотвірної морфології девербативів сучасної української літературної мови з огляду на її функційний характер, а також динамічні процеси в мові, зрушення, що відбулися в її корпусі протягом останнього часу, дає вагомі підстави визначення нових класифікаційних принципів морфологічного аналізу девербативів.

Метою пропонованої розвідки є розгляд проблемних питань дериваційних відношень, вияв критеріїв на пряму мотивації девербативів та морфологічні процеси у віддієслівній деривації іменників. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути проблемні питання морфологічного аналізу девербативів у сучасній українській літературній мові; 2) встановити критерії на пряму мотивації віддієслівних іменників; 3) виявити морфологічні процеси у віддієслівній деривації іменників, які вказують на первинні форми дієслова; 4) обґрунтувати доцільність морфологічного аналізу девербативів у структурі словотвірних парадигм.

Дослідницький пошук у царині сучасної морфології визначають два вектори – традиція і новаторство. У сучасному українському мовознавстві в межах словотвірної морфології досліджено основи теорії морфологічного опису (В. О. Горпинич), проблеми аглютинативності в словотворенні, сполучуваності на морфемних швах (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська), закономірності реалізації морфологічних явищ у системі словотвору (К. Г. Городенська, М. В. Кравченко), морфологічні процеси в системі іменників (Л. І. Комарова, Л. О. Кондакова) і словозміни дієслів української мови (І. В. Козленко), морфологічні модифікації в процесі словозміни та словотворення прикметника (Л. В. Асіїв). На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфологічних процесів у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини ХVІ–ХVІІІ ст. (Н. П. Русаченко), дериваційної морфології російських говорів (О. Г. Антипов). Спроби описати морфологію СГ знаходимо в працях О. С. Кубрякової, Ю. Г. Панкраца, Н. Є. Ільїної, Т. В. Попової, М. І. Єрмакової, Н. Є. Ананьєвої (в описі слов'янської морфології, зокрема субстантивної словозміни), С. М. Толстої (в описі морфології словозміни та словотвору польської мови), М. Ю. Федурко (в описі морфології відіменникового словотвору української мови), Г. М. Пристай (в описі морфології відприкметникового словотвору української мови) та ін.

Водночас питання словотвірної морфології віддієслівних дериватів в українській мові залишається відкритим. Це зумовлює актуальність дослідження словотвірної морфології девербативів у синхронному аспекті з метою вивчення особливостей морфологічних трансформацій СГ з вершинним дієсловом.

Під час морфологічного аналізу необхідно визначити морфологічні позиції. С. М. Толстая під поняттям сильної позиції (дистрибутивної) визнає позицію максимального розрізнення і найменших обмежень, а під слабкою – позицію нерозрізнення, що обмежує вживання тих чи тих видів морфем або фонем. Операційною сильною позицією є та, що диктує певні модифікації морфем або фонем, а слабкою – та, яка залишає їх незмінними [9, с. 84]. Наприклад, якщо операційна сильна позиція потребує палаталізації твердих приголосних (пор. перед суфіксом *-ій* (*водій, шелестій, -іль* (*заметіль, купіль*), *-іж* (*платіж, надіж*)), породжена нею дистрибутивна слабка позиція буде обмежувати тверді приголосні. Так, позиція перед суфіксом *-ар* є дистрибутивно сильною, оскільки допускає і тверді, і м'які приголосні: *креслити – кресляр, володіти – володар*. Їй відповідають три різні операційні позиції: 1) зберігає твердий і м'який приголосний основи; 2) палаталізує твердий приголосний; 3) викликає депалаталізацію приголосного.

Досить актуальним і основним залишається питання мотивації для словотворення, оскільки співвідношення мотиватора і мотивата становить сутність дериваційного процесу і дериваційного механізму. Урахування структурних і семантичних особливостей похідного дозволяє виявити твірне слово. Однак у лінгвістичній літературі залишається спірним питання щодо девербативів із затемненим генезисом. Ця проблема виникає в дослідженні синхронної словотвірної структури і морфологічних особливостей нульсуфіксальних девербативів. На рівні синхронії у співвідносних парах на кшталт *дзвін – дзвонити, рух – рухати, рушити, сум – сумувати, сміх – смішити* та інших досить складно визначити первинну форму. Т. М. Возний уважав, що первинними в багатьох випадках є іменні форми [2, с. 35]. У російських, українських граматиках напрямок мотивації встановлювали від іменника до дієслова. З погляду діахронії іменники на кшталт *дума, гнів, слух* були первинними формами.

Відіменникове походження низки дієслів підтверджують морфологічні процеси (морфологічні альтернації на морфемному шві, зміна наголосу) спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської доби. Це чергування глоткової /g/ і задньоязикових /k/, /x/ із шиплячими /ж/, /ч/, /ш/ у позиції перед голосними переднього ряду *и, і*, пор.: *друг – дружити, крик – кричати, сміх – смішити* та ін. «Для великої групи дієслів іменникового походження із

суфіксами *-а-*, *-и-* характерним є збереження наголосу на тому складі, на який він падає в іменнику: *обід* – *обідати*, *лицемір* – *лицемірити* та ін. Виняток становлять дієслова, співвідносні з іменниками, які мають наголос на першому складі: *щастя* – *щастити*, *кара* – *карати*» [3, с. 25–26]. І. С. Улуханов напрямок мотивації в парах слів дієслово – віддієслівний іменник встановлює на основі семантичних і формальних властивостей слів, пов'язаних відношеннями мотивації. Так, дієслова з формативом *-и-* співвідносні з іменниками дії на взірєць *ходити* – *хід*, *їздити* – *їзда*, *платити* – *плата* за семантичним критерієм похідним слід визнати іменник [10, с. 31]. Зважаючи на традиції, що склалися в українському словотворі, услід за іншими мовознавцями (І. І. Коваликом, К. Г. Городенською, М. В. Кравченко), віддієслівне походження іменників та відіменникове походження деяких дієслів доречно здійснювати за допомогою етимологічного аналізу. Про відіменникове походження дієслів на кшталт *мова* – *мовити*, *слуга* – *служити*, *звук* – *звучати*, *сміх* – *смішити*, *слух* – *слухати* та ін. свідчать колишні суфіксальні форманти *-в-*, *-г-*, *-д-*, *-к-*, *-л-*, *-м-*, *-н-*, *-р-*, *-с-*, *-т-*, *-х-* [3, с. 24].

Наявність іменних суфіксів вказує на відсубстантивне походження дієслів. Не заперечуємо того факту, що твірними основами для відіменникових дієслів слугують похідні іменникові основи, суфікси яких не виявляють реального значення і служать нейтральним іменниковим формантом або засобом субстантивації не іменникових основ. Поділяємо думку, що одним із важливих критеріїв синхронної словотвірної похідності є перфективація спільнокореневого з іменником дієслова, якщо іменник має у своїй основі дієслівний префікс (Ж. Ж. Варбот, А. Мейє, К. Г. Городенська, М. В. Кравченко, О. Ф. Пінчук та ін). Пор. *наказати* – *наказ*, *виступити* – *виступ*, *уявляти* – *уява* і под. Таким чином, для відіменникових дієслів характерним є збереження в структурі дієслівних основ іменникових формантів, а для віддієслівних іменників – наявність в основі дієслова префікса. Визначення критеріїв на пряму мотивації віддієслівних іменників дає змогу виявити морфонологічні процеси і морфонологічні позиції у віддієслівній деривації іменників.

Аналізом встановлено, що морфонологічну структуру віддієслівних похідних необхідно досліджувати з використанням морфонологічних моделей. Для девербативів характерні лише неелементарні морфонологічні моделі (грунтуються на двох і більше змінах). Пор. морфонологічні моделі девербативів субстантивної зони: $У + С//С' + Ас$ (*паліти* – *палій*), $У + С//С' + Аф$ (*різати* – *різьба*), $Ун + С'/С + Ак$ (*обороня'ти* – *оборонець*), $У + V//V + Ап$ (*виходити* – *віхід*), $Ун + К//Ї + Ак$ (*розпекті* – *розпечення*).

На сучасному етапі здійснення морфологічного аналізу доречно проводити з опертям на СГ, з метою виявлення словотвірного потенціалу, дериваційної спроможності твірних різної частиномовної належності. Комплексне дослідження підсистеми віддієслівного словотворення української мови дозволяє виявити морфологічні моделі девербативів субстантивної, ад'єктивної, вербальної, адвербіальної зон, їхню універсальність та виразну спеціалізацію у творенні віддієслівних дериватів, а також сприятиме з'ясуванню закономірностей трансформаційних процесів.

Побудова моделі передбачає: 1) фіксацію фактів, що потребують пояснення; 2) висунення гіпотез для пояснення фактів; 3) реалізацію гіпотез у вигляді моделей, що не тільки пояснюють вихідні факти, але й передбачають нові, ще не досліджувані факти; 4) експериментальне перевіряння моделі [1, с. 98–99]. Урахування можливих змін у структурі модельованого об'єкта, варіативність вияву моделі не заперечують доцільності й необхідності моделювання з метою глибшого й повнішого пізнання об'єкта [5, с. 96]. Перехід від моделювання словотвірних типів і парадигм до морфологічного моделювання СГ означає розширення обсягу й ускладнення структури матеріалу. Таким чином, процес моделювання передбачає як вияв репертуару, дериваційних засобів, так і з'ясування морфологічних класів і типів та їхню реалізацію в морфологічних моделях. Особливостями морфологічної моделі є конкретність і націленість на певний мовний матеріал, частиномовну належність твірних і похідних слів.

Вивчення словотвірної морфології сучасної української літературної мови неможливе без вивчення етимології вершинних слів СГ, зокрема вершинних дієслів, адже глибоке структурне дослідження необхідно проводити й на рівні діакронії, щоб на рівні синхронії описати й пояснити морфологічні трансформації похідних. Реконструкція вершинних дієслів СГ дає змогу правильно визначити напрям словотвірної мотивації, морфологічний тип і встановити морфологічну модель. Так, дієслово *баж/á/ти* має 2 значення, СГ, вершиною якого є дієслово *бажáти*, складається із 35 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації. Пор. *багті́* (псл. *bagti, *bažēti < *bagēti, утворення від того самого кореня, що й *багаття*; пряме значення в минулому – «горіти, пектись», далі, очевидно, «терпіти спрагу» (пор. *п्राжити* «смажити» – *прагнення* «бажання») (ЕСУМ, с. 341). Тому розглядаючи етимологію дієслів *багті́* і *бажáти*, стає зрозумілим наявність похідних від *бажáти* – *баг-чі́*, *баг-ну-ти*, *баг-á-ти*, які мають спільний праслов'янський корінь *bag-. Саме етимологічний аналіз, крім структурного, дає змогу з'ясувати напрям мотивації і визначити походження слова: перед нами дієслово чи відіменникове дієслово: пор. слова *бентѣг* («послушник»,

очевидно, запозичене з турецької мови; тур. *bende* «раб, слуга», походить від перс. *bende* «тс.») (ЕСУМ I, с. 168) – *бентéж/и/ти* «хвилюватися» (можливо, пов'язане походження слова з [бентéг], спочатку могло означати «поневолювати», *бентéжити-ся*, *бентéж-н(ий)*, *бентéжн'-ість*, *бентéжн-о*.

Під час морфонологічного моделювання виникають проблеми й у визначенні морфонологічного типу. Наприклад, слова *везті́* і *возі́ти*, *несті́* і *носі́ти* перебувають на одному ступені деривації, але мають різні морфонологічні типи, морфонологічні класи і морфонологічні моделі. Чергування голосних /e/ – /o/ (*несті́* – *носі́ти*, *везті́* – *возі́ти*, *бресті́* – *броді́ти*) успадковане ще від спільноіндоєвропейської доби. Хоч виникнення цього чергування викликане, ймовірно, акцентними причинами, воно ще на спільнослов'янському ґрунті стало засобом диференціації словотвірних категорій та ГЗ. Первинна дієслівна основа творилася з /e/, а похідна – дієслівна чи іменна – з /o/: **nesti* – **nositi*; **vezti* – **voziti*; **bresti* – **broditi* [7, с. 49–50]. Пор., СГ, вершиною якого є дієслово *возі́ти*, складається із 183 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації, а дієслово *везті́* складається із 134 похідних, ці вершинні дієслова належать до різних морфонологічних класів (МК) і морфонологічних типів (МТ), морфонологічних моделей (ММ), які супроводжують реалізацію морфонологічної структури. Так, СГ, вершиною якого є дієслова *возі́ти* і *везті́* (належить до СГ із нечленованими вершинними дієсловами на одиничну морфону {з}, {с}, {б}), виявлено неелементарні ММ, які супроводжують постання морфонологічної структури субстантивної, вербальної, ад'єктивної зон. Основу цього морфонологічного типу становлять три- і чотиризонні нечленовані вершинні дієслова на одиничну морфону {з}, {с}, {б}, для яких характерна альтернація консонантів за твердістю – м'якістю. У творенні девербативів субстантивної зони на *-ін'н'-*, *-ій*, *-іль*, *-іж*, крім палаталізації, може відбуватися і зворотне чергування {с~д'}, {с~т'}: {с~т'} (9): *цвісті́* – *цвіті́ння*; {с~д'} (8): *пря'сти* – *пряді́ння*; *заместі́* – *заметі́ль*. Ці альтернації є диференційними ознаками у творенні девербативів МТ-2 таких регулярних неелементарних морфонологічних моделей: ММ-1: Ун + С//С' + Ас (4 а. п.): *несті́* – *нес'-ін'н'(а)*, *везті́* – *вез'-ін'н'(а)*. Таким чином, морфонологічну структуру СГ МТ-2 визначають альтернації С//С', С//Т, С//Т', які уможливають взаємодію цих дієслівних основ із відповідними формантами і зреалізовані в морфонологічних моделях [6]. А СГ з вершинними словами *возі́ти* і *носі́ти* належать до членованих похідних морфонологічного типу, основу яких становлять СГ з вершинами-дієсловами, для яких характерними є альтернація консонантів за твердістю / м'якістю, переміщення наголосу на формант. Це переважно СГ, у яких вершина – питомі членовані

дієслова на одиничну морфону {д}, {т}, {з}, {с}, {л}, {н}, {р} з основами на *-а-*, *-и-*.

Консонантні альтернації в кореневих морфемах, які належать до одного СГ, *вез/ті // воз/і/ти*, *нес/ті // нос/і/ти*, *гуд/і/ти // гус/ті*, *див/і/тися // дивл'/і/тися* та ін. зумовлені історично й не належать до морфонологічних. До морфонологічних зараховуємо чергування, які здатні виконувати морфотактичну функцію. У процесі словотворення морфонологічне чергування в основі спричиняється твірним морфом [4, с. 198].

Створення типології структурної організації СГ з вершинним дієсловом переконує в тому, що ММ СГ є визначальними в структурних трансформаціях конкретних і типових СП в цілому, звідси в морфонологічних трансформаціях девербативів. Морфонологічні характеристики похідного зберігають інформацію про структурно-семантичні перебудови питомих та іншомовних твірних основ і вплив на них інвентаря дериваційних засобів, властивих для відповідного СГ. Морфонологічне моделювання девербативів певного синхронного зрізу досягатиме мети за умови урахування можливих морфонологічних трансформацій похідних, встановлення аломорфів у певній мікросистемі; за таких умов синхронія відбиває динаміку системи діахронії. Варто зазначити, що необхідно розрізняти фонетичні чергування від морфонологічних. В основі формування ряду дериваційних гнізд з вершинними дієсловами, які є генетично віддаленими, лежить взаємодія фрагментів лексико-семантичної системи. Ступінь дериваційної й семантичної розбудови лексеми / дієслівної основи є свідченням хронології вершинного слова в СГ.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології девербативів убачаємо у встановленні морфонологічних класів віддієслівних словотвірних гнізд, з'ясуванні морфонологічних трансформацій питомих та іншомовних дієслівних основ у творенні віддієслівних похідних, що уможливить опис морфонологічної підсистеми сучасної літературної української мови.

Список літератури

1. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк) / Ю. Д. Апресян. – М. : Просвещение, 1966. – 302 с.
2. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний. – Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту «Вища шк.», 1981. – 187 с.
3. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 198 с.
4. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 208 с.

5. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 228 с.
6. Демешко І. М. Морфонологія словотвірних гнізд із нечленованими питомими вершинними дієсловами другого морфонологічного типу в сучасній українській мові / І. М. Демешко // Дослідження з лексикології і граматики української мови : [зб. наук. пр.] / [за ред. проф. А. М. Поповського]. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О., 2012. – Вип. 12. – С. 62–71.
7. Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Складенко. – К. : Наук. думка, 1979. – 368 с.
8. Толстая С. М. Морфонология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М. : Индрик, 1998. – 318 с.
9. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И. С. Улуханов. – М. : Наука, 1977. – 256 с.

И. Н. Демешко

ПРОБЛЕМЫ МОРФОНОЛОГИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ДЕВЕРБАТИВОВ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассмотрены проблемные вопросы деривационных отношений, направлений морфонологических трансформаций, определены новые классификационные принципы морфонологического анализа девербатов, обозначены проблемы моделирования отглагольных существительных в современном украинском литературном языке. Установлено, что реконструкция вершинных глаголов словообразовательных гнезд дает возможность правильно определить направление словообразовательной мотивации, морфонологический тип и установить морфонологическую модель.

Ключевые слова: словообразовательная морфонология, девербатив, словообразовательное гнездо, морфонологическая позиция, морфонологическая модель.

I. Demeshko

THE PROBLEMS OF MORPHONOLOGICAL MODELING OF DEVERBATIVES IN MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article deals with the problematic questions of derivational relations and lines of morphonological transformations. It also describes new classification principles of morphonological analysis of verbal derivatives and defines the problems of designing verbal nouns in modern Ukrainian literary language. It is determined that the reconstruction of apical verbs of word family gives an

opportunity to correctly detect the line of word-forming motivation, the morphonological type, and to establish the morphonological model.

Keywords: word-building morphonology, deverbative, word family, morphonological position, morphonological model.

УДК 811.161.2:81'38

Гринишин У. П.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ГРАДАЦІЙНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Стаття присвячена аналізу градації як конструкції експресивного синтаксису. Визначено структурно-семантичні різновиди градації та виявлено домінуючі синтаксично-стилістичні засоби вираження експресивності в градаційних конструкціях на матеріалі прозових текстів Ю. Іздрика та Т. Прохаська.

Ключові слова: градація, експресивний синтаксис, художній дискурс, естетична функція.

Мовостиль авторів сучасного художнього дискурсу, безперечно, є потужним джерелом збагачення української літературної мови. Мовні засоби, зокрема синтаксичні, у них зазнають творчої інтерпретації, набувають нових значеннєвих відтінків і є виразниками індивідуальної майстерності письменника. На сучасному етапі розвитку лінгвостилістики все актуальнішим стає дослідження експресії синтаксичних одиниць, пов'язаних із «так званим аранжуванням смислів чи видозміною функціональної перспективи висловлення» [2, с. 418]. Нашу увагу привернув такий експресивний засіб, як *градація*, оскільки тут в особливий спосіб поєднується семантика із композиційною організацією висловлення.

Першим, хто звернув увагу на явище градації в лінгвістиці, був Едвард Сепір [10]. Учений розробив відповідний поняттєвий апарат, виокремив логічне, психологічне та лінгвістичне градування. Продовжили аналіз градації в семантичному аспекті зарубіжні дослідники М. Бірвіш, Д. Болінджер, Л. Заде, Д. Льюїс, Ч. Осгуд, П. Таннебаум, Л. Тондл та ін. У 80-ті рр. ХХ ст. з'являються дослідження, присвячені функціональній характеристиці цього мовного явища.

Багатоаспектним аналізом явища градації в російській мові займалися Ю. Апресян, Н. Арутюнова, В. Бабайцева, Е. Береговська, В. Белошাপкова, В. Виноградов, Т. Космеда, А. Сковородников, М. Трубецької, М. Федорова, Н. Шведова та ін. У вітчизняному мовознавстві відомі дослідження окремих аспектів цієї граматичної категорії таких лінгвістів, як І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, В. Кононенко, М. Кочерган, Л. Марчук, Т. Подуфалова, І. Слинько та ін. На сьогодні проаналізовано градаційні ознаки